

X. Člověk a práce [1991]

U všech živých bytostí se setkáváme s pozoruhodným novým jevem, který neznáme z prostředí neživé přírody, totiž s aktivitou. Přeneseně, metaforicky jsme sice zvyklí mluvit také o aktivitě řeky nebo oceánu, o aktivitě ledovce nebo kontinentálního driftu, o aktivitě sluneční nebo galaktické apod., ale dobře přitom víme, že tam všude jde o pouhé procesy, nikoliv o pravé akce, které musí být vnitřně, tj. subjektivně sjednoceny. Teprve vysoce abstraktní úvahy a velmi radikální přemýšlení nás mohou vést k tomu, že v pozadí či spíše v základech každého neosobního a nesubjektivního procesu jsou také jakési primordiální aktivity, vedoucí teprve druhotně k ustavení trvalejších struktur a setrvačností, neboť celý svět, jak jej známe a jak jej stále poznáváme, je založen na interakcích (tj. vzájemných reakcích) nejmenších i rozsáhlejších událostí individuálně vnitřně sjednocených. Běžné zkušenosti však tato věc uniká a stává se zjevnou a zřejmou teprve u dobře pohyblivých živočichů; dokonce i o tom, že se rostliny dovedou také velmi aktivně pohybovat, nás přesvědčuje teprve moderní technika, dovolující zrychleně promítnout původně zpomalené záběry filmovou nebo televizní kamerou. (Podobně teprve v mikroskopu můžeme pozorovat nejen pohyby celých buněk, ale také v jejich nitru.)

Člověk je však schopen jít ještě o krok „dál a výš“: není jen aktivní, ale dokáže pracovat. Je jedinou živou bytostí, která pracuje, i když v mnoha případech jde zdánlivě jen o zdokonalení rozmanitých aktivit, jaké můžeme najít již u zvířat nebo u rostlin. Práce je do té míry charakteristická pro člověka, že vedla i k jeho novodobému pojmenování *homo faber*, tj. člověk vytvářející, vyrábějící, člověk-výrobce. Odedávna byla práce chápána jako těžký lidský úděl, jako trest nebo dokonce prokletí, jemuž předcházela nějaká veliká lidská vina. I v bibli najdeme dozvuky toho, jak byla práce chápána jen jako břemeno: pro první lidský hřích je země člověku prokletá, bude mu rodit jenom trní a hloží, takže jen s vynaložením velké námahy a v potu tváře bude moci jíst svůj chléb. Z nedávné minulosti je znám výrok Masarykův, že práce je to, co nikdo nechce dělat. To je poněkud problematické, ale docela zajímavé vymezení, protože v sobě obsahuje jakýsi skrytý rozpor: totiž co je potom to, co jsou lidé ochotni dělat, co chtějí dělat a co dělají dokonce rádi? Pak nezbyvá než zvolit pro ono „dělání s chutí“ jiné pojmenování - anebo se smířit s tím, že práce není jen prokletím, ale také požehnáním. A mohli bychom udělat ještě jeden krok: práce není buď prokletí, nebo požehnání, ale je vždycky obojím zároveň, tak jako člověk není nikdy jen anděl, ani jen ďábel, ale je v něm vždycky kus obojího.

Už jenom v bibli najdeme doklady toho, jak se v průběhu staletí vztah k práci měnil. Není ostatně vyloučeno, že práce se stala břemenem a prokletím teprve tam, kdy byla vykonávána z donucení (srv. epos o Gilgamešově tyranii). V první církvi byla práce považována za samozřejmou povinnost každého: odtud zásada „kdo nepracuje, ať nejí“. V Jakubově epištole je práce chápána jako nerozlučně spjatá s vírou: pravá víra se ukáže ve svých plodech, ve výsledcích, neboť je a musí být vždy vírou dělající, tedy pracující. Usilovný běh, o němž mluví Pavel, se také neobejde bez dřiny a potu, a v tom právě připomíná práci. Ta skutečnost, že v posledu není v naší moci udělat - tj. svou práci rozhodnout a uskutečnit - to poslední, neznamená, že nemusíme dělat nic, že nemusíme pracovat na ničem

nebo že na naši práci nezáleží mnoho či dokonce vůbec nic. V dějinách církve se opakovaně vracely představy, že i duchovní vůdci a hodnostáři, a tím spíše kněží a faráři, by si měli vlastní práci zabezpečovat životní potřeby jak pro sebe, tak pro případnou rodinu, a to i tenkrát, když dělba práce byla jinak kladně přijímána a respektována. To a mnohé jiné svědčí o tom, že člověk svévolně nepracující je postupně stále víc vystaven neúctě a opovržení ostatních, kteří na něho pohlížejí jako na parazita. Všeobecně cítíme, že nepracovat a nechat se živit a vůbec opečovávat znamená něco snižujícího a podlamujícího samotné lidství. Hegel poukázal na to, že pracující otrok, který si ví rady, má lepší perspektivu než jeho pán, který nejen nechá otroka, aby za něho všechno udělal, ale sám už zapomněl nebo nikdy nevěděl, jak se to dělá, zejména pak jak by si to udělal sám. V poslední době (asi už dvou generací nebo snad víc) se stále větší počet lidí obrací k nejrůznějším činnostem, za něž nejsou honorováni a při nichž pracují jen pro sebe, anebo aby potěšili své přátele a známé. Práce, při níž si člověk sám udělá to, co by si mohl třeba i koupit, se stala zábavou, koníčkem. Je to dokladem toho, že v práci nenachází člověk jen dřinu a bolest, ale také potěšení a radost. Ale práce má ještě jiný, mnohem hlubší smysl a dosah pro lidský život: práce osvobozuje. I když bylo tohoto slova hrubě zneužito (např. v nacistických táborech), je to v pravých souvislostech slovo pravdivé.

Práce se od pouhé živočišné aktivity liší právě tím, že se pro člověka stává prostředkem a cestou emancipace, ba dokonce nového ustavení sebe sama. Jak jinak by se byl mohl např. sedlák po celodenní dřině, kdy opravdu v potu tváře s dvěma kravkami nebo voly oral pole, v podvečer naposled postavit a s uspokojením a hrdostí před návratem domů obhlédnout vykonanou práci? V práci neproměňuje člověk jen věci kolem sebe, ale také sám sebe. Dobře zorané pole není jediným výsledkem sedlákovy práce, ale neméně důležitým výsledkem je dobrý resp. tento rok ještě lepší oráč a vůbec hospodář. Avšak ani tím působnost práce ještě nekončí. Práce má tendenci mít vliv na pracovní podmínky i pracovní způsoby a metody. Dělbu „práce“ můžeme pozorovat i u zvířat nebo u hmyzu, ale je to dělba, která se po věky nemění (musela se ovšem nějak vyvinout, ale nevíme jak, a trvalo to nesmírně dlouho). Lidská práce je naproti tomu velice proměnlivá, nebo taková alespoň být může. Každé její vylepšení přináší výhody, které jsou nápadné, protože si jich je člověk schopen povšimnout. To ho vede na jedné straně k tomu, že zkouší a vynalézá nové pracovní postupy, zčásti k získání volného času k záležitostem, které už přesahují životní nezbytnosti a představují zbohacení různého druhu, svého druhu luxus. Člověk se stává první bytostí, která je schopna cílevědomě pracovat víc, než vyžaduje holý život, a někdy také jinak, pro jiné, nové cíle. Tak se člověk dovede přizpůsobovat novým okolnostem anebo si dokonce nové okolnosti přímo připravovat a vytvářet. Naučil se chránit své tělo před zimou opracovanou koží zabitých zvířat, a také zacházet s ohněm, a to mu dovolilo zprvu čelit době ledové, ale později se mu tak otevřely četné další možnosti, jimiž měnil podmínky svého života a sám sebe.

Na rozdíl od pouhé aktivity zvířat má v sobě práce jakousi zvláštní dynamiku, která může někdy člověka strhovat vnitřně, ale také vnějšně, a to na cesty leckdy problematické a dokonce nebezpečné. Práce má totiž nejenom výsledky zamýšlené, ale také následky nezamýšlené. Čím je práce efektivnější, tím mohou

její nezamýšlené následky být hrozivější. Některé rozsáhlé pouště nebo obnažené skály (ne všechny) jsou politováníhodným následkem dávných lidských zásahů do přírody. Ale nade všechny příklady z minulosti nás o tom přesvědčuje hrozba globální ekologické katastrofy, do které se lidstvo řítí a do které spolu strhne i mnoho živočichů a rostlin, pokud se včas nevzpamatuje, dočasně nezastaví a nepromyslí další postup. Problém však nespočívá jen v odstraňování nebo alespoň udržování nežádoucích vedlejších produktů civilizace pod kontrolou, ale vůbec ve stanovování cílů a vymýšlení technických, sociálních, politických i kulturních programů. Zatímco ještě donedávna (a v přežívajících předsudcích dodnes) panoval a panuje jakýsi spíše mýtotrovní a ideologický, tedy málo racionální až iracionální optimismus, zakrývající nebo přímo vytěsňující všechny důrazy na lidskou globální odpovědnost, začaly zejména od spektakulárního vypuknutí naftové krize narůstat obavy z nejrůznějších druhů hrozících explozí a katastrof, jež jsou (a budou) výsledkem nejenom nehumánních a protihumánních, ale někdy naopak na první pohled vysloveně humánních, ale jednostranných aktivit, nedomýšlejících dost pečlivě a do hloubky všechny aspekty možných dopadů. (Tak např. lékařská pomoc krajinám třetího světa, nepochybně humánní, se podílela na hladomorch, jimž dnes podléhá mnohem víc obětí a za většího utrpení, a to jen proto, že tato pomoc nebyla od počátku koordinována s celou řadou jiných intervencí do tradičního stavu tamních společností.)

Lidská práce je tak terénem nutných inovací, které nepředstavují a ani nemohou představovat víc než experiment. Kdybychom tyto inovace vyloučili, zůstali bychom u pouhého předávání osvědčených receptů a napodobování vzorů. Tím by však práce zároveň přestala být skutečnou prací, která je přece víc než pouhým děláním a vynakládáním námahy (vždyť právě na tom jsou založeny všechny protesty proti degradování lidské práce na rutinu, jež odlidšťuje samého člověka). U experimentu se však nikdy nemůže předem a do všech podrobností odhadnout, natož přesně vědět, k čemu nezamýšlenému a neočekávanému hned nebo i mnohem později povede či vést za určitých okolností může. V některých lidech stále ještě přežívá ne-li děs, tedy aspoň obava ze všech inovací. To však není hlavní problém naší doby. Dynamika lidské práce si inovace a tedy experimentování bude vždy vynucovat. Logika nám však napoví, že je tedy zapotřebí experimentovat rozvážně, všechny eventuelní následky že je třeba předem promýšlet a s masovým zaváděním nových metod se neukvapovat (to přece neplatí jen o nových léčích, ale o většině novinek), a zejména že je třeba co nejpečlivěji a nejkritičtěji vypracovávat odhady širších a dlouhodobějších následků zavádění programů jak technických, tak společenských i politických přeměn, neboť to spolu vždycky souvisí. Naneštěstí se, jak si pamatujeme, za takový promyšlený, dokonce „vědecký“ program ještě donedávna vydával marxismus a komunismus. A protože nejen selhal, ale zavlkl celé národy na scestí, ožívá zvláště u nás staroliberální pověra, že každý nejlépe ví, co jemu samotnému prospívá, a tak se má na to zaměřit, neboť vývoj věcí si pak už sám vybere to nejlepší. Naši konzervativci se pronikavě lišili od západoevropských, protože u nás nebylo co konzervovat, a bohužel také neexistovaly nezbytné mantinely, udržující divoké „podnikání“ a bezohlednou „konkurenci“ v mezích. Liberalismus se svým „laissez faire“ a mytickým přesvědčením, že svět jde bez

našich plánů a bez naší kontroly sám sebou dobře a správně dál, představuje v nejlepším případě slepou pštrosí politiku, v horším případě možná nechtěné přivolávání nových katastrof. Řeči o „pýše mozku“, který chce všechno řídit, jsou planým a dokonce nebezpečným tlachem tam, kde mamutí podniky vyrábějí nejen nabízené produkty, ale pomocí nákladné reklamy také spotřebitele. Práce ani podnikání nesmí zůstat bez inteligentní kontroly ze strany člověka, protože jinak přestane lidi osvobozovat a začne je zotročovat.